

SUAL VƏ CAVAB SƏNƏTİ

Hamlet İsaçanlı

Maqalə 2011-ci il iyunun 8-də Bakıda Rəşadət İnkişafı üzrə Qadınlar Cəmiyyətinin (RIQC) üzvləri qarşısında edilən məruzə əsasında hazırlanmışdır.

Sual və cavab nəzəriyyəsi yoxdur. Sual və cavab elm deyil, sənətdir. Sual əsasən məlumat almaq məqsədilə verilir. İnsan tez-tez dəqiq bilmədiyi məsələ ilə üzleşir, bu məsələni anlamaq, araşdırmaq istəyir, çox zaman buna məcbur olur, çünki, yaxşı anlamasa qərar qəbul etmək çətinləşir. Bilmədiyini soruşmaq, uyğun sual verib cavab istəmək - gündəlik həyatı nizamlayan bir vasitədir. Böyük təcrübənin məhsulu olan yığcam ata sözünü yada salıram: *bilməmək ayıb deyil, soruşmamaq ayıbdır. Şəxsi həyatda, iş aləmində, siyasətdə və elmdə yaxşı suallar vermək, yaxşı suallara yaxşı cavab axtarmaq marağımızı təmin etməklə yanaşı, qarşımıza çıxan məsələnin həllinə kömək edir. Doğru sual verməklə məsələnin mahiyyətinə toxunmaq olur. Verdiyi suallara görə insanları qiymətləndirmək mümkündür...*

Sual və cavab sözləri (elə və bağlayıcısı özü də) dilimizə ərəbcədən keçib. Sual övəzinə sorğu da deyirlər, çox zaman da iki söz birləşib sorğu-sual şəklində alır, sual vermək övəzinə isə danışmada və yazıda soruşmaq və ya sormaq şəklləri də işlədilir. Cavab sözündən törəyən cavabdeh (cavab-ərəbcə, dehfarsca), müəyyən iş üçün məsuliyyət daşıyan, bu işə dair suallara cavab verməli olan şəxsə deyilir.

Hüseyn Cavidin "Qız məktəbində" şeiri sual-cavab sənətinin parlaq nümunəsidir. Müəllim sual verir, bu suallar şagirdin biliyini yoxlamaq üçün deyil. Bəs müəllim sual verməklə nəyi aydınlaşdırmaq istəyir? Müəllimin suallarının mənası addım-addım açıqlar. İlk sual (və uyğun cavab) sadə və təbii-dür:

- *Quzum, yavrum! Adın nədir?*
- *Gülbahar.*

2-ci sual sadə deyil və azca gərginlik yarada bilər (cavab isə rahatlıq yaradır):

- *Pəki, sənin anan, baban varmı?*
- *Var.*

3-cü sual eyni tərzdə müəllimin sanki inadkarlığını göstərir, qızcağızdan nə istəyir bu müəllim?! Şagirdin cavabı yenidən sakitləşdirir:

- *Nasıl, zənginmi baban?*
- *Əvət, zəngin, bəzudə...*

Və nəhayət 4-cü sual, müəllimin nə istədiyini aydınlaşdırmaq üçün gəlir, əvvəlki suallar addım-addım bu bağ suala yaxınlaşdırılmış:

- *Öylə isə, geydiyin geyim nəçin böylə sadə? Yoxmu sənin incilərin, altın bilyarziklərin? Söylə, yavrum! Heç staxılma...*

Şagirdin cavabı mükəmməldir; dünyın açılır:

- *Var, əfəndim, var...lakin*

Müəlliməm hər gün söylər, onların yax qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziyəti.

Şagirdin cavabları müəllimi, elbəttə, çox sevindirir. Kəfi yüksələn müəllim məmnuniyyətlə bu gözəl şagirdin dünyasını öyrənməyə başlayır, uyğun suallar gəlir:

- *Çox doğru söz...*

Bu dünyada sənə an çox sevdəyin

Kimdir, qızum, söyləmişən?

İndi şagird tam bir cavabla bu gözəl dialoqu tez bitirmək istəmir, xoş əhvalı uzadır, cavab addım-addım verilir, müəllimin iştirakı köməkçi suallar verməkdən ibarətdir:

- *Ən çox sevdəyim ilkin*

O Allah ki, yeri, göyü, insanları xəlq eylər.

- *Sonra kimlər?*

- *Sonra onun göndərdiyi elçilər.*

Cavablar şagirdin yetişdiyi mühitin, aldığı tərbiyənin göstəriciləridir. Dialoqun sonu məhtəşəmdir, H. Cavid sevindiren və düşündürən bu cavabları üç nöqtələrlə bitirir:

- *Başqa sevdiklərin nəsi, yoxmu?*

- *Var...*

- *Kimdir onlar?*

- *Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar...*

* * *

Sual verən ifadənin və ya cümlənin sonunda sual işarəsi (?) qoyulur. İspan dilində sual cümləsinin əvvəlində başaşağı 180 dərəcə dönmüş sual işarəsi (¿), axırında isə adi, bildiyimiz sual işarəsi qoyulur. Ərəbcə və ərəb yazısından istifadə edən fars, urdu kimi sağdan sola yazılan əlifbalarda sual cümləsinin sonunda, yəni sol ucunda bildiyimiz sual işarəsinin sağdan sola 180 dərəcə dönmüş şəkli (؟) işlədilir.

Suallar həm də xüsusi intonasiya tələb edir. Azərbaycan türkcəsində (xüsusilə Bakı ləhcəsində) "Altay gəlir?" sualı Altayın gəlməsini xəbər verən "Altay gəlir" ifadəsindən yalnız vurğu ilə seçilir, həmin sualın "Altay gəlirmi?" şəkli isə sual əmələ gətirən "mi" şəkilçisi vasitəsilə verilir.

Burada sual-cavab məsələsinə qrammatik və formal məntiqi yanaşmalara xüsusi yer vermək fikrim yoxdur.

Fikri yıqcam şəkildə, simvollar vasitəsilə ifadə etmək (notasiya) üçün müxtəlif səhələrdə sual işarəsi və onun digər işarələrlə kombinasiyasından istifadə olunur. Şahmat oyunu haqqında yazılan şərhlərdə cürbəcür şərtləşmələr var, məsələn, gedişdən sonra qoyulan sual işarəsi (?) həmin gedişin zəif olduğu-

nu, ikiqat sual işarəsi uyğun gedişin çox zəif, kobud səhv olduğunu göstərir. Sual-nida işarəsi (?) risqli, şübhəli, amma maraqlı gedişdən, nida-sual işarəsi isə (!) diqqətəlayiq, maraqlı gedişdən xəbər verir.

Ədəbiyyatda və ümumiyyətlə, yazıda cavab qismən və ya tam aydın olanda, həmsöhbəti öz fikrinə cəlb etmək istədikdə, bir hadisə haqqında rəy bildirmək üçün ya da demək istədiyim fikri daha güclü ifadə etmək üçün onu sual şəklində vermək ənənəsi mövcuddur. Bu zaman bir sıra hallarda qoşa sual-nida işarəsindən (!!) istifadə edilir; bu qoşa simvol həm sual cümləsini, həm də hiss-həyəcanı ifadə edir. Ədəbiyyatdan qısa misallar:

Kim nə deyər bizdə olan qeyratə?!

Qeyratimiz bəlli bütün millətə!.. (Sabir)

Məndən təza şeir xəbər alan dost

Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmə?! (Hüseyn Arif)

Ölümə nə var ki gülüm?!

Bircə dəfə gəlir ölüm

Ölüm deyil həyatda ən böyük zülm... (H.İ.)

Sözümüzün keşiyində dura bilsək

Hədəfləri bircə-bircə vura bilsək

Gələcəyi günümüzdə qura bilsək

Yaşamağa nə var ki?! (H.İ.)

Ağır oldu bu il yüküm

Alınm dərdədən büküm-büküm

Daş, dəmir də bahalaşdı

Başuma hardan daş tökülm?! (H.İ.)

* * *

Növ-növ, cürbəcür suallar mövcuddur. Bəzi sual növlərini yada salıram, bu adların mənası öz-özünə, adın məna çalarından aydındır - məsələn, *sadə sual*, *çətin sual*, *gözlənilməz sual*, *qərribə sual*, *axmaq sual*, *gözəl sual*, *boş sual*, *kəskin sual*, *köməkçi və ya yönəldici sual*, *əlavə sual*, *sadələvh sual*, *araqarırdıran sual*, *qızışdırıcı sual*, *atmacalı sual...* Sualların altında hərfi və məcazi mənalar dura bilər. Hərfi mənəli sual birbaşa verilən, aydın sualdır, cavab çox fikirli tələb etmir, çox zaman *hə* və *yox* kimi cavab kifayət olur. Qardaşın varmı? - *Yox*; Ali təhsilin varmı? - *Hə*; Bakı şəhərində olubsanmı? - *Hə*; Evlənənmi? - *Yox*. Cavabı adətən *hə* və ya *yox* ifadələri ilə verilə bilən suala *qapalı və ya qapalı sonlu sual* deyilir. Birbaşa verilən aydın sualların digər qisminə *hə* və ya *yox* deyər cavab vermək olmur; məsələn, "Çay istəyirsən, ya qəhvə?" - bu aydın suala *hə*, ya *yox* cavabı yaramır, *çay* və ya *qəhvə* deyər cavab vermək lazımdır. Və ya, "Neçə yaşın var?" sualına *ca-*

vab bir rəqəm söyləməkdən ibarətdir.

Bu yerdə bir əhvalat yadıma düşdü. Sovetlər yəni dağılmışdı, bir qrup azərbaycanlı elm adamı İstanbulla səfər etmişdik. İstanbul və Boğaziçi universitetlərindən olan həmkarlarımız bizi bir ziyafət təşkil etmişdilər. Sonda bizə qulluq edən gənc "çay ya qəhvə?" deyə məclis üzvlərinə müraciət etdi. Türkiyəlilər həmmən öz tərcihlərini söylədilər, azərbaycanlılar düşündülər, çoxu "nə istəyirsən ver, fərq etməz" dedilər. Qulluq edən gənc israr etdi: "İltfən söyleyin, çaymı ya kahvemi?" Yəni də bir-birinə baxıb "fərq etməz" deyənlər çox oldu. Gənc özünü saxlaya bilmədi: Efəndim, ben sizin əvezinə karar kabul edəmm, iltfən nə istədiyinizi söyleyin.

İmtahan-sınaq sistemində və sosioloji sorğularda çoxseçimli cavaba malik suallardan geniş istifadə edilir, yəni, birbaşə verilmiş suala cavab üçün 3, 4, 5 sayda nəzəri mümkün cavablardan düzgün olan birini tapmaq, doğru seçim etmək lazım gəlir.

Cavabı izah tələb edən suala *açıq* və ya *açıq sonlu sual* deyilir. Açıq sonlu suala *hə* və ya *yox* deyə cavab vermək olmur. *Gələcəyini necə görürsən? Bura niyə gəldin?* Bəzən "bilmirəm" demək də qəbul oluna bilən cavabdır. *Necə, nə cür, nə üçün, niyə* ilə verilən suallar adətən açıq sonludur. *Necə* və *niyə* kimi suallara çox zaman keçmişə baxmadan cavab vermək mümkün deyil. Yalnız açıq və ya yalnız qapalı suallar üzərində qurulan söhbət maraqsız və cansızdır olur. Dəlbədal verilən qapalı suallar yorucudur, dindirmə, istintaq təsiri bağışlayır, məhkəmə və ya polis məntəqəsi ilə bənzərlik olur. Açıq sualda həmsöhbətə göstərilən maraq və hörmət təsiri də var, ona sərbəstlik, ona özünü ifadə etmək üçün meydan verilir. Qapalı və açıq sualların hər ikisini tətbiq etmək, onları müəyyən dərəcədə növbələşdirmək dialoqu canlı edir. Ümumiyyətlə, sual əvəzlilikləri sualların tərtibində həlledici rol oynayırlar - *kim, nə, hara, hansı, nə vaxt, nə zaman, necə, neçənci, nə qədər, niyə, nə üçün, necə, nə cür, ...*

Bəzi suallar bizə maraqlı gəlmir və onların cavabı haqqında düşünməyirik, "boş sualdır" deyirik. "Boş sual" mənasız, yəni məntiqi cəhətdən ziddiyyətli suala da deyilə bilər. Şablon suallar da var. Azərbaycanda tez-tez verilən suallardan: *Təzədən doğulsan nə edərdin, yəni bu sənəti seçərdinmi?*

* * *

Tək suallar deyil, cavablar da növ-növüdür: *düzgün* və ya *doğru cavab, səhv* və ya *yanlış cavab, müsbət cavab, mənfi cavab, sadə cavab, dəqiq cavab, ətraflı cavab, gözənilməz cavab, qaribə cavab, kəskin cavab, qəti cavab, layiqli cavab, gözəl*

cavab, səmimi cavab... Cavabın gücünü necə qiymətləndirmək olar? Cavab aydın olsa, sualın mahiyyətinə cavab verə bilər yaxşıdır; cavabdakı bəzək aydınlıq deyil, qarışıqlıq gətirsə, bu yaxşı deyil; cavab xoş tonda olsa yaxşıdır. İçində xahiş olan suala kəskin "yox" demək müsahibə, sual verənin xoş gəlmir. Yapon cəmiyyətinə xas olan yüksək nəzakət xahiş və ya dəvəti birbaşə yox cavabı ilə rədd etməyə izin vermir, əvəzində dolaylı ifadələr işlənilir, məsələn, *alınmur, çətinlik var, çətinlik var, çox məşğulam, vəziyyətdən asılıdır, bu barədə düşünürəm, bəlkə də, bəlkə gələcə dəfə...* Suala qısa və nisbətən uzun cavab vermək mümkündür, məsələn, *adın nədir* sualına *Altay* (çox işlənən cavab) və ya (məktəbdə öyrədildiyi kimi) *mənim adım Altaydır* kimi cavab vermək olar.

Çağdaş dövrə xas olan bir *sual-cavab* hadisəsini yada salıram. Müştərilərin, maraqlananların verə biləcəyi sualların ən azı bir qismini cavablarla birlikdə hazırlamaq mühtəm iş sayılır. İngiliscədə buna *Frequently Asked Questions* deyirlər və bunu FAQ kimi qısaltma-abbreviatura ilə işarə edirlər. Azərbaycanda *Tez-tez soruşulan suallar* deyib, bunu TSS kimi qısaltma ilə yazmaq olar.

Suallar hansı sırada verilmişsə, cavabları da uyğun sırada vermək lazımdır. Sual öz içində bir neçə sualı birləşdiribsə, cavab verən o altı hissələri ayrıca suallar kimi təkrar edib onlara ayrı-ayrı cavab verməli, gərəkirə sonda əvvəlki kompleks suala ümumiləşmiş cavab verə bilər. Məsələn, "*Cəlil Məmmədquluzadə'nin və Hüseyn Cavid'in dili haqqında nə deyə bilərsiniz?*" sualına dəqiq cavab vermək üçün sualı iki hissəyə ayırmaq təbii: Cəlil Məmmədquluzadə'nin dili haqqında və Hüseyn Cavid'in dili haqqında. Sual verən öz sualını qarışıq dildə veribsə, cavab verən onu aydın, daha sadə ifadə edib, "*sizi düzmi başa düşmüşəm?*" eks-sualı ilə müraciət edib, sonra cavaba keçsə yaxşıdır.

Bilmək və tapmaq baxımından iki növ cavabdan söz açmaq olar - bilik vasitəsilə tapılan və təhlil, ittiqat hesabına tapılan cavablar. *Nizami nə zaman yaşayıb-yaradıb?* - cavabı sadəcə bilmək lazımdır. *Bir səbətə 3 alma vardı, 3 adamdan hərəsinə bir alma verdilər, səbətin içində də bir alma qaldı; bu necə oldu?* Bu, məntiqi sualdır, cavab üçün ağıl işləmək lazımdır. Suallara *bilmirəm, əmin deyiləm, ola bilər* kimi cavablar verilə bilər, belə cavablar soruşulan fakt və ya hadisə haqqında biliyin müəyyən-sizliyindən doğur. Sualın cavabını dəqiq bilməyəndə, bunu etiraf edib, sonra öz mülahizələrini söyləmək olar.

Susmaq da cavab ola bilər. *Susmaq razılıq əlamətidir* - bu, bir atalar sözüdür. Lakin, *susmaq etiraz əlaməti də ola bilər* - tərifləmək istəməyəndə

sus!

*Tərifləmək istəməsən, bacar, sus!
Ürəksiz söz ürəkə iz açar, sus!
Vicdanına bir zərrə toz qonarsa,
Ayağının altından yer qaçar, sus!* (H. İ.)

Sualedici baxış (sualedici gözlər, sualedici nəzər) səsiz sual deməkdir, baş ilə cavab vermək səsiz cavab deməkdir. Hörmətsizlik əlaməti sayılan cavab qayıtmaq ifadəsi və ya qanun-qaydalara əməl etməməyin cəzası olduğunu bildiren qanun qarşısında cavab vermək kimi ifadələr mövcuddur...

Söhbəti çox çətin suallarla bağlamaq düzgün deyil, başlanğıc sadəlik sevir. Sadə, hətta sadələşən sual böyük məna daşıya bilər. Riyaziyyat və təbiət elmləri ilə məşğul olan alimlər arasında *səfeh bir sual verə bilərəmmi?* deyə ilk baxışdan sadələşən görünən sual vermək geniş yayılmışdır.

Yaxşı sual vermək qabiliyyətdir, bir sıra hallarda qarına-qarışıqlıqda nizam yaratmaqdır - mürəkkəb danışığı sadələşdirib daha anlaşılqı etmək, qaralıq yerlərdə işıq yandırmaq, irəliləmək üçün çıxır açmaqdır. Adətən, sual verənin səmimiyyəti sualı gücləndirir. Səmimi suallarla yanaşı özünü göstərmək üçün verilən suallar (bela sual verən insanlar) mövcuddur. Sualların bir qismi məlumat almaq üçün deyil, başqa məqsədlə verilə bilər. Araqarırdıran, fitnə-fesadçı suallar da olur. Aristotel "Ritorika"da yazır: Qorqiy deyirdi ki, rəqibin ciddiliyini (çaşdırmaq məqsədilə verdiyi ciddi sualını) zarafatla, zarafatını (zarafat kimi görünən, bəlkə də lağ məqsədi güdən sualını) ciddiliklə dəf etmək lazımdır" (Aristotel, rusca: səh. 163). Amma zarafatda səliqəli olmaq, təlxəklikdən uzaq durmaq vacibdir (N. Tusi. Əxlaqi-Nasiri). Məruzəçini (təqdimatçını) dolamaq və ya aramı qarışdırmaq məqsədi ilə verilən sualın motivini aydınlaşdırmaq və sual verəni zəiflətmək üçün *sualın mənasını anlamadan, bu sualı verməkdə nəyi aydınlaşdırmaq istəyirsiniz?* kimi qarşı sual vermək olar.

Suala və ya bir gümənə, fikrə, üzrxahlığa sualla cavab verilə bilər. *Bu işi görə bilərəmmi?* sualına *mənə nə olub, kimdən aktyam ki?* və ya *sizə zəhmət verdim* ifadəsinə *Aybdır, o nə sözdür?* kimi çoxişlənilən cavablar mövcuddur. Həmsöhbət ağlabatmayan bir fikir deyəndə, ona etirazı sual cümləsi ilə bildirmək olar, məsələn: *Kaxımı görübəsən?*

Cavab sənəti hə-yoxla deyil, suala canlı izah, şərh, metafor və atmacalarla cavab verməklə bağlıdır. Aşıq ədəbiyyatı canlı poetik söhbət və ya dialoqlarla, qiflənd, deyişmə, o cümlədən "Dedim-dedi" və ya "Dedi-dedi" deyişmələri ilə zəngindir.

Bu deyişmələr, əsasən, sual-cavab şəklindədir.

Ləzgi Əhməd:

*O nədi ki, silinməzdi qarası?
O nədi ki, heç tapılmaz çarası?
Nə qədər di yerlə göyün arası?
Ləzgi Əhməd bu dəftəri yazar hey!*

Xəstə Qasım:

*O, ürəkdi silinməzdi qarası,
O, ölümdür heç tapılmaz çarası,
Yüz min ildir yerlə göyün arası,
Xəstə Qasım o dəftəri pozar hey!*

Xəstə Qasım:

*O nədir ki, otuzunda cavandır?
On beşində qocalandı, uludu?
O nədir ki, dili ayrı, sözü bir?
O hansı dəryədi içi doludu?*

Ləzgi Əhməd:

*O, aydı ki, otuzunda cavandı,
On beşində qocalandı, uludu.
O, qələmdir dili ayrı, sözü bir,
Etm dəryası hər dəryadan doludu.*

Nizami Gəncəvi'nin "Xosrov və Şirin" poemasında Xosrovla Fərhadın deyişməsi də sual-cavab üzərində qurulmuşdur.

Fikir bilmək, rəy bilmək, cavab almaq üçün verilən suallarla yanaşı, cavab almaq məqsədi güdməyən, cavabı məlum olan suallar da verilir. Bu sualların məqsədi diqqəti bir fakta və ya hadisəyə yönəltmək, məsələnin hissi/emosional gücünü vurğulamaq, onu yaddaqalan etməkdir. Onlara *ritorik suallar* deyilir. Ritorik sual danışq tərzində və ya çağırış kimi də şərh etmək olar. Ritorik sual cavab istəməyə də, sanki bir açıqlama və ya müzakirə tələb edir. *Səndən bir adam olacaqmı? Belə də uşaq olarmı?* (bu iki sual narazılıq bildirir). *Biz bu istibdada, zillmə, haqsızlığa nə qədər dözməliyik?*

Bir fikri təsdiq etmək üçün ritorik sualdan istifadə etmək olar, bu halda sual metafor xarakteri daşıyır. Məsələn,

Allaha bizmişik nəşlədir bəndə?
(M.P. Vaqif)
*Xəlbirlə su daşmaq mümkündürmü?
Bir əllə iki qarpız tutmaq olarmı?
Başın boymuna ağır lıqmı edir?*

R ritorik sualların bəziləri, göründüyü kimi, ittihamedicilə ola bilər. Ritorik sual verən şəxs çox zaman verdiyi sualdan sonra bir açıqlama da verməli olur. Ritorik sualın məqsədi sualın içində olsa da, bu açıqlama vasitəsilə ritorik sualdan təsdiq şəklində bir cavaba keçid baş verir. Birbaşa cavab istəməyən, amma şübhəni, qeyri-müəyyənliliyi göstərən suallar da ola bilər. *Deyərlər onun hər yerdə bir adamı var. Kim bilir?*

Mənəviyyatla bağlı bir sıra sualların cavabı yoxdur və ya birqiymətli cavabı yoxdur (*mənəvi dilemmələr*). Çünki həqiqət aydın deyil, "fərqli həqiqətlər" var. *İbrahim peyğəmbərin oğlunu qurban vermək istəməsi yaxşıdır mı?* Bir sıra suallara cavab bilmədən də xoşbəxt olmaq mümkündür.

* * *

Sual-cavab vasitəsilə incə, maraqlı məqamlara toxunmaq mümkündür. Üzeyir Hacıbəyov "Kənd məktəbində" (1907, "İrşad") adlı yazısında hesab müəllimi ənənəvi sual-cavab vasitəsilə toplama əməlini öyrədir. Əslində, müəllif demək istədiyini gözənlənməz sonluğu olan miniatür şəklinə salır.

Müəllim (M) şagirdə: Atan var?

Şagird (Ş): Var.

M: Anan var? Ş: Var.

M: Neçə qardaşınız? Ş: Üç!

M: Neçə bacın var? Ş: Beş.

M: İndi hesab elə gör sizin külfətdə neçə adam var?

Ş: (bir qədər fikirdən sonra): Mürzə, 11 adam var.

M: Neçin 11 olsun? Bu ki, on eylər?

Ş (utana-utana): Mürzə, axı dədəmin iki arvadı var.

İnsan kimi yaşlı sayır? Ətrafında özündən yaşlıları görəndə yaşlı adam nə fikirləşir? *Yaşlı adam kimdir* sualına fərqli cavablar verilə bilər. Onlardan biri: *Yaşlı adam məndən ən azı 20 yaş böyük olanlardır.*

Suala cavabı bir əhvalat, təmsil danışmaqla, misal gətirməklə vermək mümkündür. Bu, cavabı maraqlı etmək istəyi ilə bağlıdır. İki misal-sual gətirirəm. Birinci sual: *demokratıya monarxiyadan yaxşıdırsa, niyə monarxiya tarixdə ən uzunömürlül quruluş olub?* Voltaire bu barədə belə fikir yürüdü: *Yaxşı, indi sənin vətənin üçün monarxiya, ya respublika yaxşıdır? Bu sual dörd min ildir ki, müzakirə olunur. Varlıdan soruş, hamısı aristokratlığa üstünlük verir, xalqdan, insanlardan soruş, onlar demokratiya istəyir, krallar ancaq krallığı istəyirlər. Bəs necə olur ki, demək olar ki, bütün dünyaya mo-*

narxlar tərəfindən idarə olunur? Pişiyin boymundan zınqrov asmağ təklif edən siçovullardan soruş (Voltaire. *Political Writings*. Cambridge University Press, 1994; p. 29). Burada La Fontaine'in *Siçovulların müşavirəsi /The Council of the Rats* təmsilindən söhbət gedir - *pişiyin boymundan zınqrov asmağ ki, gələndə səsi eşidib qaça bilək təklifi* gözəl olsa da, zınqrovu pişiyin boymundan asmağ siçovullardan heç biri öhdəsinə götürə bilmir.

İkinci sual: *geniş yayılmış rüşvətin qarşısını necə almağ?* Bu barədə Lenin-Stalin dialoqu şəklində rəvayət mövcuddur.

Lenin: Yoldaş Stalin, rüşvətin qarşısını necə ala bilərik?

Stalin: Yoldaş Lenin, rüşvətin qarşısını alsam, mənə nə verərsiniz?!

* * *

Sual-cavab söhbətim canıdır. Qədim yunanlarda *dialektika* sözü ilə söhbət etmək sənətini başa düşürdülər. Bu sözün kökündə dialoqos (*dialo*-ilə, vasitəsi, yolu, köməyi ilə və *logos* – danışmaq, söhbət) dayanır. Platon'un dialoqlarının birində (*Platon. Cratylus*) *məgər sual qoyub cavab verə bilən insanı sən dialektik adlandırmırsanmı?* deyilir. Dialektika - obyektiv gerçəkliyi axtarmağ üçün söhbət və mülahizələr üsuludur. Platon'a qədər yaşayıb-yaradan yunan filosof və təbiətşünasları əsərlərini şeirlə yazırdılar, *təbiət haqqında* başlığı ilə poema müəllifi olmuşlar. Nəsrilə yazmağa başlayan Heraklites'in dili çətin, atmacalı və... şairənədir. Sofistlər söhbət - dialoq vasitəsilə öz təlimlərini edər, maraqlananlara dars deyirdilər. Dialoqu ciddi şəkildə yazıya gətirən Platon bu üsulla tək fəlsəfənin deyil, ədəbiyyatın da şah əsərlərini yazdı.

Platon'un müəllimi və dialoqlarının qəhrəmanı Sokrates nəzərdə tutduğu bir fikri həmsöhbətə çatdırmaq, onu inandırmaq, tərsinə düşündürsə, fikrindən daşdırmaq üçün onun qarşısında çoxsaylı və zəncir kimi bir-birinə bağlı suallar qoyur və həmin sualların hər birinə ayrı-ayrılıqda aydın görünən cavablar almağa başlayır. Sokrates əvvəlcədən öz fikrində tutduğunu verdiyi son suala cavab olaraq həmsöhbətindən eşitməyə çalışır (və buna əsasən nail olur). Buna *Sokrates metodu* deyilir, özün-öz qarşına suallar, məsələlər qoy və özün cavab ver, məsələni həll et. Müsahibini sual-cavaba çəkən Sokrates, çağdaş dillə desək, interaktiv metoddan istifadə edirdi. Sokrates sual-cavabla, yəni dialektika ilə həqiqəti aramağ üsulunun atası hesab olunur. Sanki heç nə bilməyən Sokrates sanki sadəlövh, sadə, lakin düşündürücü, yönləndirici, bəzən paradoksal suallar verir, onlara cavab alır. Bu, müəyyən mənada, usta şahmatçının (Sokrates) və

ziyyəti təhlil edib, ölçüb-biçib, öz-özünə sual verib cavab almaqla, çoxsaylı ardıcıl gedişlər vasitəsilə ona sərfəli olan yeni vəziyyətə gəlib çıxması, yeni, uzaqgörənliyi ilə müqayisə oluna bilər.

Sokrates üsulu təhsil və təlimdə ciddi yer tutur. Məruzəni maraqlı suallar və onlara cavablar əsasında qurmaq, yəqin ki, ən yaxşı yanaşmalardan biridir. Məruzəçi və ya müəllim mövzunu dərinləndirir və o, sadə, anlaşıqlı izah etmə gücünə malikdirsə, ardıcıl qurulmuş yaxşı suallar verməklə dinləyiciləri problemi birlikdə həll etməyə dəvət edə bilər. O, aldığı cavabları qıscaca təhlil edib, üzərində düzəliş aparıb yeni sual verməklə işi davam etdirir. Müəhazirə və ya təqdimat edərkən sualların yarandığı zaman verilməsi, yoxsa sonda verilməsi məsələsini əvvəlcədən bildirmək lazımdır. Tələbə mərkəzli təhsil modeli Sokrates üsulunun tətbiqini əsas sayır. Müəllim mərkəzli modeldə isə əsas işi müəllim görür, danışır, yazır, tapşırıq verir və tələbə müəllimin dediklərini öyrənir, təkrar edir, bir sıra hallarda ezberləyir.

Həkimin və ya psixoloqun müştərisinə lazımi suallar vermək, hər cavabdan sonra daha bir sual düşündürmək diaqnoz qoymağa kömək edir - indi laboratoriya analizi ön plana çıxsada, bu sual-cavab da mühümdür (əvvəllər isə sual-cavab texnologiyası həkimlikdə mərkəzi yer tutub). Ümumiyyətlə, sual verən aldığı cavabla qəncə olmadıqda təkrar sual verməyə, hətta eyni suala və ya onun bir az dəyişmiş şəklinə müraciət etməyə məcbur olur. Məhkəmə sistemində bir - biri ilə bağlı, zəncirvari suallarla yanaşı çaşdırıcı suallardan da istifadə edilir.

* * *

Cavabı tam bəlli olmayan və ya müsbət cavabı şübhəli görünən məsələ haqqında *bu məsələ sual altında deyirlər*. Cavabını bilmədiyimiz suallar çoxdur. Elmdə cavabsız suallar lap çoxdur. Elm mövcud suallara cavab axtarmaqla məşğuldur. Elmi və texnoloji suallara cavab axtarmaq bəşəriyyəti irəli aparacaq qüvvədir. Elmi suallar səbəbiyyət üzərində qurulur, hər hadisəni törədən bir səbəb var, bu səbəbin müəyyən edilməsi, təbiətdə baş verənlərin kökünü araşdırılması, qanun və qanunauyğunluqların tapılması və nəticə etibarilə, baş verəcək hadisələri öncədən görmək - budur elm. Elmi suallar izah tələb edən *niyə, nə üçün, necə* kimi suallarla başlayır. "Bütün elmlərin açarı şübhəsiz sual işarəsidir. Bütün ən böyük kəşflərimizə görə *Necə* sözlərinə borcluyuq. Yəqin ki, həyatda müdriklik hər şeyə görə öz-özünümdən soruşduğumuz *Niyə*" dan ibarətdir" (*Honoré de Balzac*). Sualların qoyulması çox mühümdür. Anton Çexovu hadisələrə münasibət bildirməməsinə görə tənqid edərdilər,

Çexov isə ədəbiyyatın əsas məsələsinin münasibət bildirməkdən, baş verənlərin səbəbini elan etməkdən ibarət olmadığını deyir, sualları, problemləri göstərməyi mühüm sayırdı: "Suallar, problemlər qoymaq, onlara cavab vermək - problem həll etmək deyil!" (*Çexovun Suvorin'ə məktubu, 27 oktyabr, 1888*).

Tənqidi düşüncəyə malik olmaq - şablonlardan uzaq mühüm suallar qoymaq və onlara əsaslandırılmış cavab axtarmaq deməkdir. Əsaslandırılmış cavaba etiraz etmək çətinləşir, bu cür cavab sübuta, isbatla əsaslanır. Eyni məsələ ətrafında sadəcədən mürəkkəbə müxtəlif səviyyəli suallar qoyula bilər, sadəcə, məlumat xarakterli, bədii-fəlsəfi düşüncə xarakterli, xüsusi araşdırma xarakterli və s. *Əli və Nino nə səbəbdən Dağıstana üz tutdular? "Əli və Nino" bir məhəbbət hekayəsidir, vətənpərvərlik nəğməsidir, ya avropalı-asiyalı olma fəlsəfəsi? "Əli və Nino" nun gerçək müəllifi kimdir?*

Fəlsəfi suallar çoxdur. *Bilmək mümkündür, ya yox? Bilginin əldə edilməsində nə əsasdır - ağıl, yaxsa dəyişir? Maddi olmayan bir şey varmı? Var olan və var olmayan nədir?* Marksist fəlsəfənin əsas sualı: *Materiya birincidir, yoxsa fətur?* Qədimdən beri gələn və bu sualla səsleşən digər sual: *Bədən, ya ruh əsasdır?* Cavabdan asılı olaraq bu şəxsi materialist və ya idealist adlandırılır.

*Başlanğıc olubsa, söylə, o nədir,
Öncə kainatdır, ya düşüncədir?
Məhdud ağılınızla əbədiyyəti
Dərək edə bilmirik, iş çox incədir. (H.L.)*

Həyatımız suallarla doludur, cavablarla deyil. *Həyat* sözünün özü suallara yol açır. *Həyat nədir? Həyatın mənası nədir?* Həyatın mənası haqqında sualı bəziləri mənasız sual sayırlar. Cavab bəlkə də var, amma biz onu bilmirik, mümkündür ki, heç zaman bilməyəcəyik. Bəlkə həyatın bir mənası da budur, bilməməzlikdir. Digər insanlar üçün *Həyatın mənası nədir?* sualının cavabı elə bu suala cavab axtarmaqdan ibarətdir. Sualda tam azadlıq var, xəyalə güc vermək mümkündür, cavabı isə seçmək lazımdır, ya bir doğru cavab var, ya cavab müəyyən deyil, hər halda cavab əsasən "rasional", "ağılabatan!" olur. Həyatın mənası bəziləri üçün tanrıni dərk etmək, digərləri üçün xoşbəxtlik, xoşbəxt olmağa çalışmaqdır (*Aristotel. Nicomachen Ethics, Book 1, 7-13*).

Xoşbəxtlik fikrindən doğan təbii sual: *Xoşbəxtliyi-həyatın mənasını nədə görürük? İnsan həyatdan nə istəyir?*

Nədir bu sualın cavabı? *Təhlükəsiz xoş həyat sürməmi? Var-dövlət sahibi olmaqmı? Yaxşı ailə, öv-*

ladlar olmasını? Yaxşı dostların olmasını? Ruhun vəziyyətini? Həyat tərzini? Altruizmi? Maddə təminatını? Güc, azadlıq, uğur, şöhrət, hakimiyyət, istedad, sağlamlıq, gözəllik, sevgi və ya ədalətmi? ... Həyatın mənası yoxdur, boşluqdur demək həyatın mənasını çatışmayan şeydə görməkdir. Əslində isə həyatı özümüzlə mənalı edirik, həyatımızı özümüzlə məna ilə doldururuq.

Ədəbiyyat və incəsənət tarixi, humanitar və sosial elmlər mübahisə doğuran suallarla doludur. Fəlsəfə elminin məşğul olmadığı (və elmi yolla həll edilməyən) suallar və onlara müxtəlif cavablar küllisidir.

Məşhur sualların ikisini yada salıram. Hamlet sualı: *To be or not to be? That is the Question*. Bu məşhur ifadə, yəni, Hamlet'in məşhur monoloqunun başlanğıcı Azərbaycan dilinə müxtəlif cür tərcümə oluna bilər, məsələn, *Var olmaq, ya yoxa çıxmaq? - budur sual, budur məsələ*. Nədir bu Hamlet problemi? (İngiliscədəki *Question* sözü Azərbaycan dilində *sual, məsələ* və ya *problem* mənası verə bilər). Hamlet seçim qarşısındadır - atasının xəyaləti doğru söyləmişsə, yəni Hamlet'in atası kral qardaşı tərəfindən öldürülmüşsə, intiqam almaq lazımdır, amma, bu doğrudanmı belə olmuşdur? Hamlet'in ədalət hissi onu tələsik qərar verməkdən çəkindirir. Yəni, Hamlet'in tərəddüdü qətiyyətsizlikdən deyil, adil olmaq hissindən doğur. Digər məsələ - *Homer sualı* və ya *Homer problemi* nədir? - Bu, Homer'in şəxsiyyəti, *İliada* və *Odisseyə*'nin eyni müəllif tərəfindən yazılıb-yazılmaması problemidir.

* * *

Ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada suallar çox mühüm rol oynayır. Şikayət və ya qınamaq, fəleyi, dostu, sevgilini, dünyanı sorğu-suala çəkmək şairlərin sevimli işlərindən biridir.

*Məni candan usandırdı,
cafadən yar usanmazmı?
Fəlakət yandı ahimdən,
muradım şəm'i yaramazmı?* (M. Füzuli)

Ünvanı ilə, poeziyada suallar qoymaq diqqətəlayiq bir üslubdur. Fikri sual şəklində vermək onu gücləndirir, vurğuları artırır, ona müləyyən çalar və orijinallıq verə bilər. Şərhətsiz verilən aşağıdakı şeir parçaları (H.İ.) forma etibarilə sualların aparıcı gücü üzərində yaranmışdır.

*Çocu nə istəyir? - Can rahatlığı!
Bəs başqaları nə? - Söz azadlığı!
Bəs sevgi? Onsuz puç deyilməli həyat?
Fəlakət deyilməli sevgi qıtlığı?!*

* * *

*Yer nədir? - Altında qaynayan vulkan
Göy nədir? - Üstümə çəkilən yorğan
Yer, göy arasında ömür sürürəm
Ömür nədir? - Sevinc üstəgəl fəğan.*

* * *

*Ürək vurarmı qansız?!
Eşq yaşarmı gülmənsiz?!
Sevgiyə sığın, ay qız,
Gəmi yoxdur lıtmənsiz...*

* * *

*Günəş aya baxmasa
Ay yərə nur saçarmı?!
Qoşa qanad taxmasa
Quşlar şövqlə uçarmı?!*

* * *

*Yolları örtüdümi dumanlı pərdə?
Təmiz hava qalmadımi göylərdə?
Daha yoxmu sizi sevən bu yerdə?
Küsdünüzmü qadim haqdan, durnalar?*

* * *

*Baxışların nə məhzun...
Keçmişəmi baxırsan,
Sabahımı görürsən, ay ana?
Cansız bərmaqlarımla
Fikr-zikir tellərindən
Nə hörürsən, ay ana?
De, baxırsan həyana?
De, gözlərin yol çəkir
nə uzun?*

Baxışların nə məhzun?

* * *

*Birinci hansı bəxtəvər daddı
Güllərin bihuş edən ətrini?
Gülə nəfəs verənmə yaratdı
Bəşəri içindən yeyən kimi?
İfadə caiz isə
Kim belə qüdrət veribdir iblisə?*

* * *

*Təza bir eşq, təza arzu, intizar
Qəlbimdə yamanca tutubdur qərar.
Bilmirəm başıma nələr gələcək?!
Nə bilim, bəlkə də baxtım güləcək?!
Bəlkə çin olacaq dadlı yuxular?!
Eh! Arzudan dadlı dünyada nə var?!*

(H.İ.)